

МИСТЕЦТВО

Анатолій Адрюг

БАРОККОВИЙ ЧЕРНІГІВ

Друга половина XVII — перша половина XVIII століття відзначені злетом національної самосвідомості українського народу, зумовленого переможним завершенням визвольної війни 1648—1654 рр. під проводом Б. Хмельницького. Українська культура і мистецтво того часу, які розвивалися в стильовому напрямку барокко, сягнули світового рівня. Барокко охопило тоді різноманітні сфери духовного життя суспільства — літературу, архітектуру, образотворче мистецтво, музику, історіографію, відбилось у народній культурі. Як ніколи раніше спостерігається інтеграція, взаємопроникнення видів культури.

Барокко як культурно-історична епоха виражає спільність у змісті різних аспектів духовного життя суспільства. Мова йде про певні закономірності, риси, принципи, типологічні відповідності, які виявилися в усіх сферах культури. У кожній із них вони набували специфічних особливостей. Виникали ж у спільних соціально-історичних умовах і були поєднані між собою протиріччями і спільностями своєї епохи. Барокко виступило внутрішнім стрижнем культури, визначило головні напрямки її розвитку.

Українське барокко синтезувало великі культурні традиції. У його поступі визначальне значення мали національні джерела і чинники. Це — традиції культури Київської Русі, які через візантійське посередництво йшли до глибинних основ європейської культури, а також могутній пласт народної культури, корені якої сягають часів давніх слов'ян. Воно увібрало також досягнення культури східних слов'ян та Західної Європи.

Барокко було першим загальноєвропейським стильовим напрямком. Воно охопило як країни Західної Європи, так і православні країни на сході Європи. Українське барокко — оригінальне і своєрідне явище культури. На конкретному прикладі культури Чернігова того часу можна наочно побачити, як відбувалось його формування і із яких чинників воно складалось.

Народні основи розвитку культури стали найважливішою умовою типологічної єдності художніх процесів у Чернігові. Ця специфічна народність виявилась і в безпосередньому впливі народної творчості на витвори професійних майстрів, і в об'єктивному відображенні основних інтересів народу. Народні художні традиції значною мірою визначили типи чернігівських будівель, їх об'ємно-просторові композиції і елементи архітектурного декору. Вони виявились в планах і композиціях житлових споруд — будинках Я. Лизогуба і П. Полуботка, кам'яниці Константинівичів, келіях Троїцького і Єлецького монастирів. У такій важливій справі, як відновлення пам'яток Київської Русі — Борисоглибського собору, Іллінської церкви, Успенського собору та інших споруд, зодчі спирались на багатовіковий досвід народних майстрів.

Під впливом народної дерев'яної архітектури були вироблені типи тридільного трибанного і п'ятидільного п'ятибанного храмів. У Чернігові вони представлені усипальницею Лизогубів і Катерининської церквою. Народні художні традиції багато в чому визначили своєрідність чернігівської мурованої архітектури того часу. Вплив народних традицій яскраво виявився також в хоровому співі, в творчості чернігівських письменників та композитора С. Пекалицького.

Велике суспільне і культурне значення мало звернення до традицій вітчизняної античності — культурної спадщини Київської Русі. Давньоруське планування Чернігова збереглося і в другій половині XVII ст. Пам'ятки домонгольської архітектури і мистецтва Чернігова стали живими носіями культурної традиції. Троїцький собор в Чернігові (1679—1695 рр.) продовжив лінію розвитку давньоруського монастирського храму. Динамічна композиція Катерининської церкви (поч. XVIII ст.) продовжила традицію наростання об'ємів до центру будови, розпочату в часи Київської Русі зодчими Софії Київської і особливо вдало розроблену у П'ятницькій церкві в Чернігові. У другій половині XVII ст. були продовжені традиції давньоруського літописання, з'являються нові редакції давньоруських літературних творів.

Велике значення мали також культурно-мистецькі здобутки східних слов'ян. Муроване будівництво, яке розгорнулося у другій половині XVII ст. в Чернігові, вимагало великої кількості висококваліфікованих будівельників. Якраз їх на той час і не вистачало на Лівобережній Україні. Тому із Москви запрошувались зодчі, які мали значний досвід практичної роботи. Вони були об'єднані в Приказі мурованих справ, що провадив будівельні роботи і здійснював підготовку кадрів ще з XVI ст. Гетьман Іван Мазепа через Петра I запросив до роботи в Україну таких видатних зодчих, як Й. Д. Старцев і Д. В. Аксамитов. Й. Д. Старцев з колективом майстрів працював у Києві і, можливо, в Чернігові. Вірогідно, Д. В. Аксамитов зводив у Чернігові будинок Колегіуму. ¹ Риси російської архітектури можна бачити у будинку Я. Лизогуба, Катерининській церкві та деяких інших спорудах. Працювали, мабуть, в Чернігові білоруські різьбярі по дереву над створенням іконостасу Успенського собору Єлецького монастиря. Майстри з Могильова та Орші були провідними в колективі різьбярів Оружейної палати в Москві, які об'єднали в своїй творчості традиції українського, білоруського та російського мистецтва. ²

Зв'язки із Західною Європою здійснювались не лише завдяки приїзду майстрів до Чернігова, але й перебуванню чернігівців за кордоном. Відомо, що студенти із Чернігова навчались у Страсбурзькому та Кенігсберзькому університетах. Повертаючись на батьківщину, вони привозили з собою книжки, записи лекцій провідних професорів, вичні посібники. Книги із Західної Європи привозили і купці, які виконували замовлення окремих осіб. Наприклад, Дмитро Туптало працював у Чернігові над «Життями святих» і просив купця Ісака Ванденбурга купувати книги і привозити їх до Чернігова. ³ Деякий час у Чернігові працював філософ, богослов, правознавець і фахівець з оборонного будівництва Адам Зернікау, запрошений Лазарем Барановичем з Кенігсберга. ⁴ Троїцький собор у Чернігові збудував за власним проектом досвідчений архітектор західноєвропейської вички І.-Б. Зауер, який прибув на запрошення із Вільнюса. ⁵

Теоретичні підвалини поетики барокко на Україні закладалися в Києво-Могилянській колегії, яка у XVIII ст. стала академією. Сформувались ознаки нового стилю, що був сприйнятий всією українською культурою. Вихованець Києво-Могилянської колегії Іван Максимович заснував у Чернігові Колегіум. До наших днів збереглися конспекти курсів поетики, що викладалась в чернігівському Колегіумі. Наприклад,

поетика П. Лип'яцького, де визначається бароковий концептизм, який полягає в поєднанні неузгодженого і узгодженого, або представляє узгоджене неузгодження. Конспект повинен викликати здивування і захоплення. Здивування викликає неузгодження речей, а захоплення виникає в результаті узгодження цих протилежностей.⁶ Бароковий концепт у ширшому смислі розуміється як образний ключ того чи іншого твору.

На чільному місці у барокко постали емоційні ефекти, експресивність образів, динамізм форм. В архітектурі набуває більшого значення скульптурність форм декору фасадів, який стає соковитим і мальовничим. Це яскраво виявилось у будинку Я. Лизогуба, який справляє враження скульптурного твору. Багатопрофільність вертикальних і горизонтальних тяг та фронтонів над вікнами подрібнює форми. Промені сонця по-різному освітлюють кожну площину, створюють глибину в композиціях фасадів і складну гру світла й тіні. Поєднанням мальовничої світлотіні білих фасадів з кольоровою поливою глиняної черепиці на даху будинку Я. Лизогуба, з дубовим гонтом на Катерининській церкві чи білою бляхою на банях Троїцького собору досягався яскравий декоративний ефект. Декор чернігівських пам'яток не лише підкреслює архітектурні членування, але й виступає складовою частиною складної концептуальної програми кожного твору.

Особлива увага приділялась оздобленню фронтонів і бань. Для Чернігова характерна якась особливо пружна форма грушоподібних бань, яка вирізняє їх з-поміж споруд інших міст. Пружну форму мали і барокові фронтони на фасадах Троїцького собору та П'ятицької церкви. Фронтони набували пишного і урочистого вигляду завдяки влаштуванню пірамід і «сонць» (позолочені зображення дисків сонця з променями).

На той час надзвичайно популярним був хоровий спів. До наших днів зберігся єдиний твір композитора і регента хору Л. Барановича С. Пекалицького «Служба божа» для мініор для восьми голосів, який входить в групу лірико-драматичних творів, пов'язаних з бароковою традицією. На становлення хорових концертів справила великий вплив українська проповідь. Для лютесних концертів характерна віртуозна побудова партій, використання яскравих динамічних контрастів, перегуки кількох хорів, могутнє звучання струнких акордних вертикалей з довгою луною.⁷ Ці особливості співзвучні контрастам горизонталей і вертикалей в архітектурі, висотного устремління групи пам'яток українського зодчества, одним із представників якої є Катерининська церква в Чернігові.

Концерти виконувались звичайно в церквах. Звучання голосів, підсилене акустикою храму, вражало своєю могутністю і яскравими контрастами. Все разом створювало атмосферу піднесеності і урочистості. Загальне враження підсилювали настінні розписи і різьблений золочений іконостас. Своєю мальовничістю і декоративністю хоровий концерт близький до тогочасного живопису. Творчість С. Пекалицького близька до творів українського художника із Волині Іова Кондзелевича.⁸

У Чернігові діяв один із визначних літературно-мистецьких гуртів на Україні. До нього входило ціле гроно талантів — Л. Баранович, О. Бучинський-Яскольд, І. Величковський, Д. Туптало, Л. Крціонович, І. Максимович. Л. Баранович — один з творців нового типу української проповіді. Його проповіді є зразками витонченого барокового письма, вишуканої риторичної прози. Значну частину літературного доробку українського барокко складають поетичні твори Івана Величковського. Багато уваги він приділяв популярній в мистецтві барокко темі несподіваності, всесильності смерті, темі часу. І. Величковський добре знав античну літературу, ренесансну культуру Західної Європи. Чернігівські письменники в своїй творчості захоплювались емблематикою і

алегоричною, розгортали складні метафори, нерідко поєднуючи античні і християнські образи.

Поетика барокко яскраво виявилась у творчості таких граверів, як Л. Тарасевич та І. Щирський. Їх діяльність була пов'язана з роботою чернігівської друкарні. Впливу барокко зазнала творчість різьбярів на дереві, золотарів і ливарників.

Окремі види культури і мистецтва розвивались не відокремлено один від одного. Вони вступали між собою в складні взаємовідносини, які мали бароковий характер. Іконостаси своїм рухом, виявленим у композиції, підтримують і підкреслюють рух до центрального купола, організований архітектурними членуваннями інтер'єра. Монументальний живопис перспективними побудовами розвивав те, що було закладено в інтер'єрі. Виявляється тенденція до зникнення межі між окремими видами мистецтва в одному творі.

Нерідко бувало так, коли в одній особі об'єднувались обдарування письменника, художника, проповідника. З цього приводу треба назвати імена Л. Барановича, І. Галятовського, Л. Крценовича.

В архітектурі підсилюються риси своєрідної зображувальності. Поезія, якій не властива візуальність, знаходить способи її досягнення. І. Величковський творив із своїх поетичних творів зображення, складаючи фігурні або контурні вірші, акростиhi, вірші-лабіринти. Він записував вірші червоним і чорним чорнилом, доповнюючи їх малюнками.

Культура Чернігова доби барокко — яскрава сторінка української культури. Завдяки своїй неповторній своєрідності вона увійшла до скарбниці слов'янської культури.

П Р И М І Т К И.

1. Адрюг А. К. Російський архітектор Дмитро Аксамитов і чернігівський Колегіум // Народна творчість та етнографія. — 1986. — № 5. — С. 48—50.
2. Адрюг А. Узори братерства і идизиння // Маладосць (Менск). — 1984. — № 12. — С. 140—142.
3. Нудьга Г. А. На літературних шляхах. — К.: Дніпро, 1990. — С. 207—211, 230.
4. Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины. XVII—XVIII веков. — М.: Стройиздат, 1967. — С. 170.
5. АДРУГ А. К. Памятник архитектуры в Чернигове // Строительство и архитектура. — 1984. № 3. — С. 32.
6. Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 159—160, 162.
7. Герасимова-Персидська Н. Хоровий концерт на Україні в XVII—XVIII ст. — К.: Музична Україна, 1978. — С. 11.
8. Свенцицька В. Основні етапи розвитку українського малярства XVI—XVIII ст. та відбиття явищ музичної культури в малярських творах // Українське музикознавство. — К., 1971. — Вип. 6. — С. 217.